

Marina Schumann
„KRŠĆANIMA NA KORIST, TURCIMA NA ŠTETU“:
PREVOĐENJE KAO ORUŽJE U BORBI PROTIV
OSMANSKE PRIJETNJE

„Christians to benefit, Turkey to damage“:
translation as a weapon in the fight against the Ottoman threats

UDK: 355.48(560:4-191.2)“15”
81'255:28-23=124"1543"(494.23)
81'255:27-246=163.42"1562/1563"(430.127.5)

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Primljeno: 2/2018

Sažetak

Uz kratak osvrt na suvremenu raspravu o prijevodima Biblije u odnosu na druge svete knjige te humanistička i reformacijska promišljanja o važnosti prevođenja, autorica se usredotočuje na dva prijevoda nastala sredinom 16. stoljeća: Kur'an na latinskom jeziku, objavljen u Baselu 1543. godine, te Novi zavjet na hrvatskom jeziku u izdanju hrvatsko-uraške tiskare na dvama pismima, glagoljici 1562./1563. i ćirilici 1563. godine. Pritom se osobit naglasak stavlja na ulogu prijevoda kao oružja u borbi protiv osmanske prijetnje. Činjenicu da se Kur'an ne smije prevoditi reformatori su tumačili kao prikrivanje, a ornamentalne rukopise kao ukrašavanje njegove lažljivosti, za razliku od luteranske Biblije na narodnim jezicima i u čistome, jasnom i čitljivom tisku, te je njegovo objavljivanje u prijevodu i tisku trebalo razotkriti njegovu bezbožnost. Iako je svrha objavljivanja Novog zavjeta na hrvatskom jeziku bila ponajprije pružiti duhovnu potporu kršćanskom stanovništvu na područjima pod turskom vlašću, kod Primoža Trubara i drugih reformatora uraškoga kruga nailazimo i na drugu svrhu, koja se neprestano provlači kroz pisma, posvete i predgovore: naime, da će, zahvaljujući prijevodima, i Turci moći pročitati kršćanski Katekizam, Novi zavjet i druge kršćanske spise te će uvidjeti istinu i obratiti se na kršćanstvo, čime će se otkloniti turska

opasnost i spasiti jadni „pokoreni narod” na osvojenom teritoriju i njegovim granicama. Svrha prijevoda nije, međutim, bila samo u tome da se ljudi sami okrenu pravoj vjeri, nego i da nauče o njoj govoriti, jer navodna sklonost Turaka da raspravljaju o pitanjima vjere budila je nadu u evangelizaciju i razbijanje Osmanskog Carstva iznutra, pri čemu su se reformatori umnogome oslanjali i na proročanstva o njegovoj propasti. Analizom izvora dolazi se do zaključka kako je projekt prijevoda Biblije na hrvatski jezik i njezina tiska osobito na ćiriličnom pismu doista imao za svrhu ne samo vratiti poturčeno stanovništvo na staru vjeru, nego i pridonijeti misionarenju među samom Turcima kako bi se Europa oslobodila turske prijetnje.

Ključne riječi: prevođenje; 16. stoljeće; reformacija; osmanska prijetnja; latinski Kur'an; hrvatska Biblija; uraška tiskara.

Odnos prijevoda i ideologije jedna je od središnjih tema u teoriji prevođenja. Izbor riječi, sintagmi, tona i stila od presudne je važnosti za prijevod, a zbog pretpostavljenog nepoznavanja izvornog jezika ili nedostupnosti izvornog teksta čitatelj se često ne može ili ne zna zaštititi od manipulacije – ili barem, želimo li izbjeći taj pejorativni i anakrono moderni izraz u bavljenju povijesnom tematikom, od utjecaja prijevoda na vlastiti doživljaj, način mišljenja i djelovanja. Pritom se u teoriji prevođenja fokus posljednjih desetljeća umnogome prebacio s kritičke analize diskursa u političkim govorima i programskim tekstovima na književna djela i vjerske spise, između ostaloga, otkako je Henri Meschonnic u svojoj knjizi *Pour la poétique II* iz 1973. pokrenuo debatu o prevođenju Starog zavjeta ukazavši na teološke implikacije lingvističkog transfera, pri čemu je hebrejski izvornik izgubio dobar dio mističnosti i transcendentalnosti već samom pretvorbom iz paratakse u sintaksu.¹ Dvadesetak godina kasnije, on raspravlja i o očitij, no ipak nedovoljno isticanoj činjenici da je prevođenje svetih tekstova ponajprije europska i kršćanska stvar: u drugim velikim svjetskim religijama svete knjige ostale su vezane ponajprije za vlastiti jezik i kulturni krug, a za razliku od Kur'ana, koji nameće priznanje islama kroz jezik, Biblija je u

¹ Henri MESCHONNIC, „Poétique du sacré dans la Bible”, u: *Pour la poétique II: Épistémologie de l'écriture*, Gallimard, Paris, 1973., 207–301, osobito 220–237, ovdje 231.

kršćanskom svijetu poznata i prakticirana velikim dijelom kroz prijevode, koji su postali „novi izvornici” i takvi stekli autoritet teksta koji se odupire promjenama,² a među kojima središnje mjesto zauzimaju Septuaginta, Vulgata, Lutherov prijevod i King James Version.³ Štoviše, ti su prijevodi utemeljili narodne jezike upravo njihovom sakralizacijom i legitimizacijom, uvodeći ih u krug biblijskih jezika.

U kojoj su mjeri reformatori 16. stoljeća bili svjesni ovih pitanja u komparativnoj perspektivi? Prevođenje je, dakako, igralo ključnu ulogu u vjerskom identitetu i vjerskoj propagandi reformacijskih crkava. U stoljeću Tridentskog koncila, kada je latinska Vulgata dobila dekretsku potvrdu isključivosti za Rimokatoličku Crkvu kao jedina legitimna verzija Svetoga pisma (iako i sama kritizirana zbog pogrešaka još od Erazmova doba⁴), na protestantskim područjima tijekom istoga tog stoljeća redaju se njegovi prijevodi na narodne jezike: njemački, francuski, nizozemski, danski, švedski, finski, mađarski i također hrvatski: iako su postojali hrvatski glagoljaški prijevodi u rukopisnom obliku već u srednjem vijeku, tisak je uveo medijsku revoluciju u Europu i izdanje Novog zavjeta hrvatsko-uraške tiskare na dvama pismima, glagoljici 1562./1563. i ćirilici 1563. godine, te

² O različitim pristupima prevođenju biblijskog teksta vidi npr. Werner SCHWARZ, *Principles and Problems of Biblical Translation: Some Reformation Controversies and Their Background*, Cambridge University Press, Cambridge, 1955.; *The Challenge of Bible Translation: Communicating God's Word to the World*, ur. Glen G. SCORGIE, Mark L. STRAUSS i Steven M. VOTH, Zondervan, Grand Rapids, MI, 2003.; o povijesti prijevoda Biblije vidi npr. Bruce M. METZGER, *The Bible in Translation: Ancient and English Versions*, Baker Academic, Grand Rapids, MI, 2001. Od novijih radova na području teorije prevođenja, koji se, međutim, ne bave nužno ili izričito prijevodima Svetoga pisma, valja spomenuti sljedeće priručnike: Susan BASNETT, *Translation Studies*, 4. izd. Routledge, Taylor&Francis Group, London i New York, 2014.; *The Routledge Handbook of Translation Studies*, ur. Carmen MILLÁN i Francesca BARTRINA, Routledge, Abingdon, Oxon i New York, 2017.; te zbornik radova *Cultural Translation in Early Modern Europe*, ur. Peter BURKE i Ronnie Po-Chia HSIA, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

³ Henri MESCHONNIC, „L'Europe des traductions est d'abord l'Europe de l'effacement des traductions”, u: *Poétique du traduire*, Verdier, Pariz, 1999., 32–57, ovdje 33; isti, „The Europe of Translating”, u: isti, *Ethics and Politics of Translating*, prev. i ur. Pierre-Pascale Boulanger, John Benjamins Publishing Co., Amsterdam i Philadelphia, PA, 2011, 159–165.

⁴ Vidi npr. Allan K. JENKINS i Patrick PRESTON, *Biblical Scholarship and the Church: A Sixteenth-Century Crisis of Authority*, Routledge, London i New York, 2007., 58 i dalje; Alister E. MCGRATH, *Historical Theology: An Introduction to the History of Christian Thought*, Wiley and Blackwell, Malden, MA, 2013., 97–98.

starozavjetnih proroka na latinici 1564. godine, od neprocjenjive je važnosti za hrvatsku i europsku kulturu.⁵

Središnji reformacijski tekst ove tematike svakako je Lutherova *Poslanica o prevođenju* iz 1530. godine, u kojoj on suvereno brani svoj prijevod Novog zavjeta, osobito od optužbi iz Rima da se nije dovoljno dosljedno držao teksta te da je čak „krivotvorio” Pavlove riječi dodavši riječ „samo” u iskazu kako se čovjek spašava „samo po vjeri, bez djela” gdje riječ *sola*, zapravo, nedostaje: Luther je, naime, smatrao da bi bez dodatka riječi *allein* tekst bio nerazumljiv zbog prirode njemačkog jezika. Pritom je za njega prevoditelj onaj koji vlada tekstom, jer „tko želi prevoditi, mora imati veliku zalihu riječi kako bi se mogao njima poslužiti ondje gdje jedna ne zvuči dobro na svim mjestima”.⁶ Stoga prevoditelj ima i posljednju riječ kada se radi o izboru termina: „Ja znam prevoditi, oni ne znaju.” kaže Luther, citirajući Juvenala: *Sic volo, sic iubeo, sit pro ratione voluntas*.⁷ „Nikome nije zabranjeno da napravi bolje. Tko ga ne želi čitati, neka ga pusti iz ruke, ja nikoga ne molim i ne silim. To je moj Zavjet i moj prijevod, i moj neka bude i ostane.”⁸ Lutherova misao vodilja pritom je bila da njemački kršćanin mora čitati Bibliju na njemačkom jeziku, i to prirodnomu, suvremenom, svakidašnjem, na jeziku kojim govore „majke kod kuće, djeca na ulici, običan čovjek na tržnici”.⁹ Zanimljivo je primijetiti kako je Erazmo, učeni humanist sasvim drugačijeg temperamenta od Luthera, svoj prijevod želio

⁵ Glagoljički *Novi testament*, koji su priredili Stipan Konzul i Antun Dalmatin, objavljen je u pretisku 2007. godine (rev. izd. 2016.) u nakladi Teološkog fakulteta Matija Vlačić Ilirik, Zagreb i NUK Ljubljana (ur. Alojz JEMBRIH), a prema primjerku koji se nalazi u zagrebačkoj Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici; čirlička verzija objavljena je u pretisku 2008. kod istog nakladnika.

⁶ *Denn wer dolmetzschē wil, mus grosse vorrath von worten haben, das er die wol könne haben, wo eins an allen orten nicht lauten will.* Martin LUTHER, *Sendbrief vom Dolmetzschē* (1530.), WA 30/2, 639. Svi Lutherovi tekstovi ovdje su citirani prema: *D. Martin Luthers Werke (Weimarer Ausgabe)*, Hermann Böhlau, Weimar, 1883. – 2009. (=WA).

⁷ *Ich kan dolmetzschē, Das können sie nicht.* Isto, 635.

⁸ *Ist niemandt verboten ein bessers zu machen. Wers nicht lesen wil, der las es ligen, ich bite und feyre niemandt drum. Es ist mein testament und mein dolmetzschung, und sol mein bleiben unnd sein.* Isto, 633.

⁹ *(...) den man mus nicht die buchstaben inn der lateinischen sprachen fragen, wie man sol Deutsch reden, siw diese esel thun, sondern, man mus die mutter jhm hause, die kinder auff der gassen, den gemeinen man auff dem marckt drum fragen, und den selbigen auff das maul sehen, wie sie reden, und darnach dolmetzschē, so verstehen sie es den und mercken, das man Deutsch mit jn redet.* Isto, 637.

učiniti učenijim od, za njega, priprosto prevedene Vulgate: možda su apostoli i govorili kolokvijalnim jezikom, a za ranu Crkvu bilo je dobro što je Biblija napisana običnim i svima razumljivim jezikom, no takav jezik nije primjeren njegovu vremenu i bilo bi bolje prilagoditi prijevod učenoj publici; iako i dalje jednostavan i razumljiv (zahvaljujući preciznosti), takav bi prijevod ipak bio elegantan i kultiviran.¹⁰ Na drugome mjestu, međutim, gdje izražava odobravanje u pogledu prevođenja Biblije na narodne jezike, Erazmo se ipak koristi „običnim čovjekom” kao stilskim sredstvom kojim izražava težnju o njezinoj dostupnosti i sveprisutnosti: „Nipošto se ne slažem s onima koji se protive tome da Sveto pismo čitaju neuki ljudi, prevedeno na govorni jezik. (...) Želio bih da i žene čitaju evanđelja i Pavlove poslanice. Želio bih da se Pismo prevede na sve jezike svih kršćana: da ih ne čitaju i poznaju samo Škoti i Irci, nego i Turci i Saraceni. Jer prvi je stupanj svakako nekakva spoznaja. Čak i ako se mnogi budu smijali, nešto će se ipak shvatiti. Neka ga zapjeva ratar za plugom, pjevuši tkalac za svojim tkalačkim stanom, neka si putnik prikrati dosadno putovanje njegovim pripovijestima.”¹¹ Unatoč retoričnosti ovog ulomka (Škoti i Irci bili su poznati širom Europe po učenosti, dok Turci i Saraceni simboliziraju neznanje i mrak), Erazmovo zagovaranje biblijskog prevođenja na jezike koji se do tada nisu koristili u takve svrhe sasvim je očito, a u nastavku teksta njegova se skrb za neukog čovjeka i njegov pristup tekstu otkriva kao iskrena i gorljiva: „Svatko teži doseći ono što može, svatko iskazuje ono što može. Neka onaj tko zaostaje ne zavidi drugome ispred sebe, a onaj tko prednjači neka potiče drugoga umjesto da od njega odustane. Zašto smo ono čime se svi trebaju baviti ograničili samo na malobrojne?”¹²

¹⁰ Henk Jan DE JONGE, „Erasmus’s Translation of the New Testament: Aim and Method”, *The Bible Translator* 67/1 (2016.): 29-41, ovdje 31.

¹¹ *Vehemente enim ab istis dissentio, qui nolint ab idiotis legi diuinas literas, in vulgi linguam transfusas (...) Optarim ut omnes mulierculae legant euangelium, legant Paulinas apostolas. Atque utinam haec in omnes omnium linguas esset transfusa, ut non solum a Schotis et Hybernis, sed a Turcis quoque et Saracenis legi cognoscique possint. Primus certe gradus est, vtcunque cognoscere. Esto riderent multi et caperentur aliquot. Vtinam hunc ad stium aliquid decantet agricola, hinc nonnihil ad radios suos moduletur textor, huiusmodi fabulis itineris taedium leuet viator.* Erazmo ROTTERDAMSKI, *Paraclesis ad lectorem pivm*, u: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami* 5/7, ur. Charles Béné, Brill, Leiden i Boston, 2013., 290.

¹² *Assequatur quisque quod potest, exprimat quisque quod potest. Qui posterior est, non inuideat praecedenti, qui prior est, inuitet sequentem, non desperet. Cur professionem omnium ad paucos contrahimus? Isto.*

Sveto pismo, dakle, trebalo bi biti svima dostupno kako bi se i običan čovjek upoznao s kršćanskim istinama. No učeni ljudi i teolozi željeli su se upoznati i sa spisima neprijatelja kako bi razotkrili njihovu lažljivost i štetnost: već je Irenej Lyonski usporodio heretička učenja s divljom životinjom koja je opasna dok se skriva u šumi, no kad se jednom istjera na čistinu, ljudi se mogu obraniti od njezinih napada, raniti je kopljima i savladati je.¹³ U tom kontekstu objavljen je 1543. godine u Baselu prijevod jedne druge svete knjige. Bio je to Kur'an. Bacimo najprije kratak pogled na duhovno ozračje koje je dovelo do njegova prijevoda i objavljivanja.

Na osmanske su Turke sasvim razumljivo drugačije gledali oni kojima su neposredno prijetila turska osvajanja i oni koji su se nalazili na geografski udaljenim područjima. Dok se tako u ugroženim zemljama množe protuturski govori, pozivi na oružje, lamentacije nad porobljenim narodom i opisi turskih zvjerstava,¹⁴ u reformacijskoj Njemačkoj osmanska se prijetnja tumači uglavnom metaforički te su Lutheru pripisivane izjave kao što je: „Boriti se protiv Turaka znači usprotiviti se Bogu, koji nas kažnjava za naše grijeha” (1518.). Takav iskaz čini se doista paradoksalnim i nevjerojatnim u razdoblju u kojem su kršćanskoj Europi prijetila osmanska osvajanja golemih razmjera te je odmah naišao na žestoku kritiku. Iako se ona uglavnom zasnivala na formulaciji koja je dospjela u javnost u papinskoj osudi „Lutherovih hereza”, odnosno buli pred izopćenje *Exsurge Domine*,¹⁵ formulacija koju je upotrijebio u objašnjenju svojih 95 teza, koje je poslao Papi 1518. godine, doista je vrlo slična.¹⁶ Ipak,

¹³ Tomislav J. ŠAGI-BUNIĆ, *Povijest kršćanske literature I. Patrologija od početka do sv. Ireneja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1976., 414.

¹⁴ Usp. Neven JOVANOVIĆ, „Antiturcica iterata – ponovni pogled na hrvatsku renesansnu protutursku književnost”, *Colloquia Maruliana* 25 (2016.): 101–148; Davor ĐUKIĆ, *Sultanova djeca – predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*, Thema, Zadar i Zagreb, 2004.; *Govori protiv Turaka*, prev. i prir. Vedran GLIGO, Splitski književni krug i Logos, Split, 1983.

¹⁵ *Proeliari adversus Turcas est repugnare Dei visitanti iniquitates nostras*. Bula Leona X. *Exsurge Domine (Bulla contra errores Martini Lutheri et sequacium)*, 15. lipnja 1520.; Luther to i sam spominje u spisu *Vom Kriege wider die Türken* (1529.), WA 30/II, 108. Usp. George W. FORELL, „Luther and the War against the Turks”, *Concordia* 17/9 (1946.): 676–692, ovdje 678.

¹⁶ „Mnogi sada, pa i crkveni dostojanstvenici, ne sanjanju ni o čemu drugome nego o ratovima protiv Turaka, dakle ne spremaju se boriti protiv grijeha, nego protiv šibe kojom se grijeh kažnjava, i usprotiviti se Bogu...” *Licet plurimi nunc et iudem magni in ecclesia nihil aliud somniant quam bella adversus Turcam, scilicet non*

u proljeće 1529. godine, kada je Sulejmanova vojska već poharala dobar dio jugoistočne Europe i porazila Ugarsku na Mohačkom polju, a sada joj je predstojao pohod na Beč, Luther je morao bolje objasniti svoju retoriku, što je učinio u djelcu *O ratu protiv Turaka*.¹⁷ Prema njegovu mišljenju, kršćanstvo se najprije trebalo pokajati zbog svojih grijeha i prepirki, okrenuti se istinski Bogu, i tek nakon toga, u drugoj fazi, moglo se krenuti u rat, ali ne u obliku križarenja pod Papinim patronatom, nego pod vodstvom svjetovnih vladara.¹⁸ Ovakva logika postaje jasnijom promatramo li je u sklopu cjelokupne retorike toga vremena, koja se koristila „Turcima“ ili „Mahomedancima“ kao metaforom za veoma različite vjerske opredijeljenosti i oblike ponašanja, i negativne, i pozitivne. U ovom slučaju Lutherova je namjera bila spriječiti njemačke staleže da daju novčane priloge za borbu koja je prema njegovu mišljenju, bila bezgledna s obzirom na stanje moralne propasti i nemoći u kojemu se nalazilo kršćanstvo, kao i posramiti njemačke knezove zbog njihove spremnosti na kompromis s carem i papinstvom, jer pod njihovim bi se stjegovima borili.

Unatoč brojnim žanrovima protuturskih spisa, od već navedenih lamentacija i zveckanja oružjem preko poziva na masovne molitve pa sve do opskurnih proročanstava o Osmanskom Carstvu kao o malom rogu koji izrasta pod desetim rogom iz Danijelove knjige (koji je istisnuo tri velika roga, koja je Luther protumačio kao Egipat, Grčku i Aziju, koje su Turci već osvojili te stoga Njemačkoj ne prijete opasnost¹⁹), o Turcima se kod

contra iniquitates, sed contra virgam iniquitatis bellaturi deoque repugnaturi...
Martin LUTHER, *Resolutiones disputationum de indulgentiarum virtute* (1518), WA 1, 535.

¹⁷ LUTHER, *Vom Kriege wider die Türken* (kao u bilj. 15), 107–148. Predgovor je datiran 9. listopada 1528.

¹⁸ Na rimokatoličkoj strani ovakva Lutherova „predomišljanja“ izazvala su samo još veći sarkazam: tako je Johannes Cochlaeus objavio satiru *Dialogus de bello contra Turcas, in antilogias Lutheri* (Leipzig: Valentin Schumann, 30. lipnja 1529.), u kojoj je Lutherove naizgled oprečne ideje stavio u usta dvama likovima, Lutherusu i Pallinodusu, koji su na naslovnici prikazani kao dvije glave na istom tijelu. Erazmo pak u pismu saskom vojvodi Georgu (30. lipnja 1530.) komentira kako su ga „Lutherove palinade natjerale u smijeh“. *The Correspondence of Erasmus, Letters 2204-2356: August 1529 – July 1530*, prev. Alexander Dalzell, s anotacijama Jamesa M. Estesa, University of Toronto Press, Toronto, Buffalo i London, 2015., 356.

¹⁹ Martin LUTHER, *Eine Heerpredigt wider den Türcken* (1530), WA 30/II, 160–197, o trima rogovima 167 i 171–172. Tu Luther ponovo ističe kako kršćani ne smiju poći u rat protiv Turaka u Kristovo ime, nego pustiti svjetovne vladare da ratuju. Isto, 173–174.

kršćanskih autora ne čitaju samo pogrdne riječi. Poštovanje i čak divljenje prema turskoj pobožnosti (iako pogrešno usmjerenoj), čistoći i skromnosti, trijeznosti i umjerenosti u jelu, discipliniranosti osmanske vojske i čudorednosti turskih žena nalazimo i kod autora koji s Turcima nikada nisu imali dodira, i kod otkupljenih zarobljenika ili putnika koji su Osmanlije doživjeli u njihovoj domovini.²⁰ Luther je, doduše, i te vijesti protumačio na sebi svojstven način: navedene turske vrline za njega su bile obmana kojom Sotona želi skrenuti kršćane s pravog puta. U predgovoru njegovoj *Knjižici o obredima i običajima Turaka* nalazimo sljedeću provokativnu tvrdnju: „Iskreno vjerujem da nijedan papist – redovnik, svećenik ili netko sličan njima po vjeri – ne bi uspio ostati vjeran svojoj religiji nakon tri dana provedena među Turcima.”²¹ Očito, iskrenom kršćaninu tursko-sotonska obmana ništa ne može, no još je gora situacija s ostatkom puka, „prascima iz Epikurova stada”²² koji nikakvu vjeru ne poštuju, a među kojima mu se najgorima čine Talijani, no drugdje ne štedi ni svoje Nijemce: „Kakav je samo taj naš njemački narod, raskalašen i divlji, već napola đavolji, a samo napola ljudski, mnogi među njima već priželjkuju tursku budućnost i tursku vladavinu.”²³ Iako se uglavnom može reći da u ovom predgovoru Luther jednostavno šiba lijevo i desno, iz tih riječi možda bismo mogli dočitati još jednu privlačnost koju je Osmansko Carstvo imalo za europ-

²⁰ Usp. npr. Thomas KAUFMANN, „*Türckenbüchlein*„. Zur christlichen Wahrnehmung „türkischer Religion“ in Spätmittelalter und Reformaton, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 2008., 37–38; Margret SPOHN, *Alles getürkt. 500 Jahre (Vor)Urteile der Deutschen über die Türken*, Bibliotheks- und Informationssystem der Universität Oldenburg, Oldenburg, 1993., 76; i Bibliander u svome protuturskom spisu koji je prehodio izdanju Kur’ana hvali tursku pravедnost, lojalnost te iskrenost u ponašanju i ugovorima; Theodor BIBLIANDER, *Ad nominis christianis socios consultatio, ratione Turcarum quanam dira potentia repelli possit ac debeat a populo Christiano etc.*, Nikolaus Brylinger, Basel, u ožujku 1542.; usp. Victor SEGESVARY, *L’Islam et la Réforme. Étude sur l’attitude des Réformateurs zurichois envers l’Islam (1510-1550)*, Éditions l’Âge d’homme, Lausanne, 1973, 140–141.

²¹ *Ego plane credo nullum Papistam, monachum, clerum aut eorum fidei sotium, si inter Turcos triduo agerent, in sua fide mansurum.* Martin LUTHER, *Libellus de ritu et moribus Turcorum* (1530.), WA 30/II, 206.

²² (...) *porci de grege Epicuri*; isto. O polemičkoj uporabi ovog termina kod Luthera vidi: Johannes EHMANN, *Luther, Türken und Islam. Eine Untersuchung zum Türken – und Islambild Martin Luthers (1515-1546)*, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2015., 437–442.

²³ *Dazu, wie unser Deüdsch volck ein wust wild volck ist, ia scjier halb Teüffel halb Menschen sind, begeren ettliche der Türcken zukunfft und Regiment.* LUTHER, *Vom Kriege wider die Türken* (kao u bilj. 15), 107.

ske niže slojeve: ondje se vlastitim trudom moglo napredovati umjesto da se pati pod velikaškim jarmom i nametima. Tako su u 150 godina od 1453. do 1623. godine barem 33 od ukupno 48 velikih vezira Porte bili obraćenici s kršćanstva.²⁴ Život je i ondje bio težak i okrutan, ali su ga mnogi doživljavali kao pravedniji. Reformator Jonas Justus na to sarkastično primjećuje: „Čitavo to kraljevstvo nije ništa drugo do velika gomila ubojica i krvoločnih psina. Pa iako oni valjda u Turskoj među sobom donekle časno žive te zabranjuju krađu i ubojstvo, to je zato što među ubojicama i razbojnicima i mora vladati mir, inače ne bi dugo opstali.“²⁵

Valja napomenuti da su, zahvaljujući relativnoj vjerskoj toleranciji na područjima pod osmanskom upravom, pripadnici raznih protestantskih, osobito radikalnih skupina, preferirali tamošnji život od progona kršćanskih vlasti. Nakon poraza luteranskoga Schmalkaldskog saveza 1547. i nametanja carsko-papinskog Interima idućih godina, koje je beskompromisne luterane poput Matije Vlačića Ilirika potaknulo na bujicu žučljivih polemičkih spisa protiv rimokatoličanstva, ali i protiv dojučerašnjih suboraca sada spremnih na kompromis, moglo se s gorčinom konstatirati kako je život na područjima pod turskom vlašću katkad lakši od onoga pod carsko-papinskim jarmom. U Vlačićevu jedinom djelcu koje se izravno tiče turske tematike jest pismo koje mu je bivši kolega sa studija, Emericus Zigerius (Mirko Ciger, Imre Eszeki) napisao u kolovozu 1549. o situaciji u Tolni i Ugarskoj pod turskom vlašću, a koje je Vlačić primio u srpnju 1550. i objavio iste godine u Magdeburgu sa svojim predgovorom, on piše sljedeće: „Do danas sam još bio sklon govoriti zajedno s drugima kako bi bilo dobro da kršćanski monarsi posjeduju Budim u Ugarskoj nego Turčin, a eto, dokle god vlada Turčin, evanđelje Isusa Krista slobodno se propovijeda, a čim bi kršćani zauzeli grad, ne bi se ondje propovijedalo, nego bi se umjesto Krista štovalo i obožavalo Antikrista.“²⁶ Kako mu Zigerius javlja, u Budimskom pašaluku i

²⁴ SPOHN, *Alles getürkt* (kao u bilj. 20), 20.

²⁵ *Derhalben ist das gantz Königreich nicht anders / dann ein grosser hauffen mörder und bluthunde / ob sie wol in der Türckey vnter sich etwas erbar leben / stelen und morden sich verbieten / Dann es muß yhe auch vnter mördern und strassen raubern ein fride seyn / sie wurden es sonst nicht lang treyben.* Justus JONAS, „Unterscheyd des Türkischen reichs vnd anderer Königreich“, u: isti, *Das siebende Capitel Danielis von den Türcken Gottes lesterung und schrecklicher mörderey etc.*, Johann Stucks, Wittenberg, 1530., Dij.

²⁶ *Ich wolte noch wol hewtiges tages mit andern leuten wol sprechen / das es viel besser were / das die Christlichen Monarchen Offen inn Ungern einhetten / denn*

Panoniji luteranska se vjera širi neometano upravo zahvaljujući turskoj zaštiti: „No Gospodin nas začudno štiti s pomoću turskih gospodara i upravitelja. Jer njihovi su nam upravitelji redom, a osobito pravnici, koje oni nazivaju kadijama, naklonjeni u odnosu na druge.”²⁷ Kada je gradonačelnik Tolne zatražio od budimskog carskog upravitelja da ubije ili protjera Zigeriusa, poprativši svoju molbu pozamašnom svotom novca, paša je osobno razmotrio stvar i „malo je nedostajalo da zadavi gradonačelnika” te je k tomu odobrio „da propovjednici evangeličke vjere koju je začeo Martin Luther (...) posvuda slobodno i nesmetano propovijedaju onima koji ih žele slušati te da svi Mađari i Slaveni koji to žele, bez straha od bilo kakve opasnosti, mogu slušati i prihvatiti Božju riječ”²⁸ te je Zigerius čak uspio otvoriti novu školu „budući da papisti još drže staru”, u kojoj ima „blizu 60 učenika i više od 500 slušača iz običnog puka”.²⁹ Paša je navodno čak namjeravao dopustiti da se propovijeda i u samom Budimu, samo što

der Türck / vnnd // wird doch alda jtzt / weil der Türck regirt / das Euangelium JHESU Christi gepredigt / So aber die Christen die Stadt inne hetten / würde es alda nicht gepredigt / sonder würde an Christi stadt / der Antichrist geehrt und angebetet werden. Matija VLAČIĆ ILIRIK, *Ein Schrifft / eines fromen Predigers aus der Türckey / an Illyricum geschrieben / Darinnen angezeiget wird / wie es dort mit der Kirche und dem Euangelio zugehet*, Michael Lotter, Magdeburg, 1550., Aiiij-B; usp. Alojz JEMBRIH, „Mirko Ciger i Matija Vlačić Ilirik”, u: *Matija Vlačić Ilirik: Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa „Matija Vlačić Ilirik”, 20.-21. travnja 2001. godine*, ur. Stanko JAMBREK, Grad Labin, Labin, 2004., 229–252; Klaus SCHWARZ, „Turci kao protestantska nada”, *Forum* 5–6 (1989.), 712–718. Vlačić je istaknuo povoljniju situaciju protestanata i u posvetnoj poslanici Petru Petroviću (Petrus Petrowijth), magnatu banatsko-srpskog podrijetla na položaju temišvarskog bana (*perpetuo comiti Themesvarensi, inferiorum partium regni Hungariae*, A2), uz: Matija VLAČIĆ ILIRIK, *Scriptum contra primatum papae, ante annos 100 compositum. Item, Matthiae Flacii Illyrici de eadem materia*, Christian Rödinger, Magdeburg, 1550., A4. Usp. Thomas KAUFMANN, *Das Ende der Reformation: Magdeburgs „Herrgotts Kanzlei” (1548-1551/2)*, Mohr Siebeck Verlag, Tübingen, 2003., 292, bilj. 397.

²⁷ (...) *der Herr hatt vnns wunderlicher weyse durch die Türkische Herr vnnd Regenten verteidiget. Denn jre Regenten alle / und sonderlich die Juristen / die sie Kadias nennen / sein uns vor andern günstig.* VLAČIĆ ILIRIK, *Ein Schrifft / eines fromen Predigers aus der Türckey* (kao u bilj. 26), Bij.

²⁸ *Unnd do der unsere sache recht vernomen / hats umb ein gar kleins gefeilet / das er den Bürgermeister nicht balt beim halse genommen hette. Und hatt drüber befohlen / das die Prediger des Evangelischen glaubens / welchen Lutther erfunden hat (...) allenthalben allen / die sie nur hören wolten / das Euangelium frey one schew Predigen solten / und das alle Ungern und Schlaven (die es traun thun wolten) das wort Gottes one alle furcht einiger gefahr hören und annehmen möchten.* Isto.

²⁹ *Bin also zu Tolna (...) geblieben / und hab alda eine neue schule angeritet. Denn die Papisten haben die alte schule noch jnne. Und hab in unser Schule fast bey*

su protiv toga prosvjedovali „bezbožni“ Dubrovčani „jer oni trguju u turskom taboru”.³⁰

Četiri godine ranije slične su vijesti stizale iz Ugarske: Zsigmond Torda Gyalui, nekadašnji Melanchthonov student u Wittenbergu, izvijestio je 1545. svog nekadašnjeg učitelja o motivima turske tolerancije: „Jer kad pišeš kako smatraš da sužanjstvo kršćana u Belgiji nije ništa manje nego pod Turcima, znaj da se pod turskom vladavinom evanđelje posvuda slobodno propovijeda te bi se reklo da je najveća Božja blagodät što je dopustio da ovaj kraj potlače barbari. Jer iako mu tijela služe, izvjesno je da evanđelje blistavo sjaji, a duh živi u potpunoj slobodi, što bi naši kraljevi, da samo mogu, spriječili svim snagama. (...) Ipak, smatram da neprijatelj dopušta toliku slobodu samo kako bi vezao narod za sebe (...) nisu oni (Turci) toliko ludi da bi htjeli vladati šumama i pustošima ili da bi dopustili stanovništvu da napusti mjesta koja su pokorili oružjem i stekli krvlju.”³¹ No unatoč rezervama šest godina kasnije piše Melanchthonu gotovo istim riječima: „Naši gospodari borili su se svim snagama protiv Kristove slave i zato je Bog doveo Turke, koji dopuštaju slobodno ispovijedanje nebeskog nauka.”³²

die 60. Studenten / aber aus dem gemeinen man mehr denn 500. zuhörer. Isto, Bijj.

³⁰ *Aber die Gottlosen leute / die von Ragus / deine Landtsleute / widerstreben dem Evangelio / denn sie kauffschlagen in der Türcken leger. Isto. Kauzalna veza nije sasvim jasna, no Zigerius je vjerojatno želio reći kako su Dubrovčani mogli utjecati na pašu da odustane od tog nauma zbog toga što trguju s Turcima. Vlačić u kratkom komentaru nakon pisma objašnjava njemačkom čitatelju tko su ti Dubrovčani – bogati trgovci poput onih iz Nürnberga ili Augsburga, trguju širom Sredozemlja, podjednako s „Turcima i papistima” te se vjerojatno boje izgubiti ove potonje.*

³¹ *Nam quod scribis, te putare, non minorem esse servitutum Christianorum in Belgio, quam sub Turcis, scito in iurisdictione Turcorum ubique libere praedicari evangelium, ut summum beneficium Dei esse dicas, quod has terras a barbaris subjugari permiserit. Etsi enim corpora serviunt, certe evangelii magna lux affulsit et est amplissima libertas spiritus, quam nostri reges, si rerum potirentur, armis et castris impedirent. (...) Verum ego nonnihil subvereor, ne hostes eo tantam libertatem concedant, ut populum ad se alliciant (...) Nec illi tam dementes sunt, ut sylvis et desertis imperare velint, ut ea loca, quae armis subegerint et sanguine suo pepererint, deseri a colonis patiantur. Pismo Zsigmonda Torde Gyaluija Philippu Melanchthonu (25. prosinca 1546.), nr. 311 u: *Philippi Melanchthonis Epistolae etc.*, ur. Heinrich Ernst BINDSEIL (Halle a.d. Saale, 1874.), 268–272, ovdje 270.*

³² *Nostri Principes armis et castris erant oppugnaturi gloriam Christi, propterea deus adduxit Turcas, qui concedunt libere doctrinae coelestis Confessionem. Pismo Zsigmonda Torde Gyaluija Philippu Melanchthonu (10. listopada 1551.), br. 358 u: isto, 322–324, ovdje 323.*

Vezano uz raniju napomenu o turskoj prijetnji kao Božjoj kazni, ne čudi što se i rimokatolička strana koristila sličnim propagandnim imaginarijem, samo u suprotnom smjeru: za njih je otpadništvo protestanata od rimske Crkve bilo ono što je navuklo na Europu Božji gnjev, što je očito upravo u stradanjima Ugarske, koja je dopustila da na njezinu području uhvate korijena reformacijske Crkve.³³ Riječima Primoža Trubara, kršćanin se treba uvjeriti (u čemu će mu prijevod Biblije pomoći) „naučavamo li, vjerujemo i propovijedamo ispravno mi, luterani, ili to čine papisti (...) i jesu luterani ili papisti u zabludi i krivi za to što su današnji ljudi tako zli, što je posvuda toliko bijede i nevolje, i što Turčin tako pobjeđuje”.³⁴ Međutim, politička stvarnost često je bila drugačija od teoloških i apokaliptičnih promišljanja: protestanti su u njemačkim kneževinama u trenutcima slabosti nasuprot carevim snagama mogli zahvaljivati osmanskoj prijetnji na tome što skreće s njih pozornost, a i Sulejman je bio itekako svjestan prednosti raskola u kršćanstvu.³⁵

U toj kompliciranoj vjersko-političkoj situaciji, nedugo nakon pada Budima i uspostave Budimskog pašaluka, u Baselu se radilo na latinskom prijevodu Kur'ana, koji je naposljetku tiskan kod tamošnjeg čuvenog tiskara Johannes Oporina, s Lutherovim predgovorom.³⁶ Njegov je prevoditelj bio Theodor Bibliander,

³³ Tako npr. u anonimnom pamfletu *Ein Sendbrieff darjnn angetzeigt wird vermeinte ursach warumb der Turck widder die Hungern triumphirt...* (1526.). Usp. John W. BOHNSTEDT, *The Infidel Scourge of God: The Turkish Menace as Seen by German Pamphleteers of the Reformation Era*, The American Philosophical Society, Philadelphia, PA, 1968., 12. I Luther spominje kako se njega i njegov prijevod Biblije osuđuje za turske najezde. LUTHER, *Vom Kriege wider die Türken* (kao u bilj. 15), 107–108.

³⁴ *Inu aku hozhte veiditi po risnici inu po Boshy Bessedi sodyti (...) aku Luterski oli Papeshniki, so kriui inu dolshni, de so sadashni Ludie taku hudi, nesueisti, de ie pousod tulikain reu inu nadlug, inu de Turk taku premaga*. Primož TRUBAR, slovenski predgovor Pavlovim poslanicama „Vsem Crainzom inv Slovenom mylost”, pretisak u: *Biblia Slavica IV/3: Südslavische Bibeln. Slovenische Übersetzungen, Tübingen und Laibach, 1555-1582*, ur. Jože KRAŠOVEC, Majda MERŠE i Hans ROTHE, Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2007., 220; usp. Gerhard GIESEMANN, *Die Theologie des slowenischen Reformators Primož Trubar*, Böhlau Verlag, Köln, Weimar i Beč, 2017., 325–327.

³⁵ Usp. KAUFMANN, „*Türckenbüchlein*” (kao u bilj. 20), 68–70.

³⁶ Tom izdanju posvećeno je nekoliko opsežnih i detaljnih studija, vidi osobito: Hartmut BOBZIN, *Der Koran im Zeitalter der Reformation. Studien zur Frühgeschichte der Arabistik und Islamkunde in Europa*, Steiner, Stuttgart, 1995.; EHMANN, *Luther, Türken und Islam* (kao u bilj. 22), 419 i dalje.

švicarski egzeget, retoričar, orijentalist i profesor teologije,³⁷ koji je već od 1536. razvio zanimanje za islam te je počeo nabavljati relevantne spise i izučavati arapski jezik, iz čega se rodila ideja da se „Kur'an s pomoću tiska dovede pred sud kršćanske Crkve kako bi se tim snažnije moglo djelovati za pravu vjeru, a protiv muhamedanskog zavođenja”.³⁸ Iako u jednom pismu spominje da je arapski Kur'an nabavio iz Italije (preko nekog talijanskog trgovca koji ga je kupio u Alžiru), njegova je podloga bio već postojeći latinski prijevod Kur'ana, koji je opat Clunyja Petar Časni (Petrus Veenrabilis) naručio 1142./1143. od engleskog učenjaka u Toledu Roberta Ketenensisa (of Ketton),³⁹ a drugdje o izdanjima koja je usporedio govori u množini.⁴⁰

Kada je do gradskog vijeća Basela dopro glas da se sprema tiskanje Kur'ana, ono je istoga časa pokrenulo postupak cenzure iz straha da je čitanje te knjige za kršćane opasno,⁴¹ na što je uslijedio niz stručnih ocjena luteranskih i švicarskih teologa. Prema

³⁷ O Biblianderu još najopširnije: Emil EGLI, „Biblianders Leben und Schriften“ u: isti, *Analecta Reformatoria* II, Zürcher&Furrer, Zürich, 1901., 1–144; o našoj temi 50–61; BOBZIN, *Der Koran im Zeitalter der Reformation* (kao u bilj. 36), 158–275.

³⁸ Pismo Theodora Bibliandera Johannesu Oporinu (14. prosinca 1542.), citirano prema: EGLI, „Biblianders Leben und Schriften“ (kao u bilj. 37), 53. U pismu Myconiusu već je izrazio mišljenje kako „nijedna ljudska knjiga trenutačno nije aktualnija”. Pismo Theodora Bibliandera Friedrichu Myconiusu (23. rujna 1542.), citirano prema: isto, 53.

³⁹ Opatovi motivi bili su slični Lutherovima: u vrijeme križarskih ratova smatrao je, naime, da se protiv muslimana treba boriti riječju, a ne oružjem. Usp. Hartmut BOBZIN, „Aber itzt... hab ich den Alcoran gesehen Lateinisch...“ Gedanken Martin Luthers zum Islam”, u: *Luther zwischen den Kulturen: Zeitgenossenschaft – Weltwirkung*, ur. Hans MEDICK i Peer SCHMIDT, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2004., 260–276, ovdje 270.

⁴⁰ O izdanju Kur'ana koje je Luther pročitao u veljači 1542. i mogućnosti da su postojali i drugi latinski prijevodi prije Biblianderova, vidi: EHMANN, *Luther, Türken und Islam* (kao u bilj. 22), 419–422. O Biblianderovu radu na prijevodu Kurana vidi: Hartmut BOBZIN, „Über Theodor Biblianders Arbeit am Koran”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 136 (1986): 347–363; Rudolf PFISTER, „Das Türkenbüchlein Theodor Biblianders”, *Theologische Zeitschrift* 9 (1953): 438–454.

⁴¹ Budući da je s tiskom započeo ne zatraživši odobrenje gradskog povjerenstva, Oporinus je pozvan na odgovornost zbog kršenja zakona, na što je savjetovao Bibliandera da hitno vrati posuđeni primjerak Kur'ana u baselsku sveučilišnu knjižnicu za slučaj da ga budu tražili, a ako ga pitaju tko mu je uručio knjigu, neka krivnju svali na Karlstadta, koji je ionako mrtav, a dugo je jedini imao ključ. Pismo Johannesu Oporinusa Theodoru Biblianderu (2. kolovoza 1542.), prema: EGLI, „Biblianders Leben und Schriften“ (kao u bilj. 37), 53. Oporinus je čak nakratko završio u zatvoru, ali je pušten na vrijeme za jesenski sajam knjiga u Frankfurtu. Isto, 57, bilj. 7 s navodima pisama.

Lutherovu uvjerenju, kršćanima je upoznavanje s muhamedanskom vjerom imalo biti samo na korist: „Vodim se mišlju kako se Muhamedu ili Turčinu ništa strašnije ne može učiniti, i ništa mu ne može nanijeti veću štetu (više nego bilo kakvim oružjem) nego da se njihov Kur'an objelodani kod kršćana, koji će u njemu vidjeti kakva je to prokleta, štetna i očajna knjiga, puna laži, bajki i svekolikih grozota, koje Turci prikrivaju i ukrašavaju te nipošto ne vole da se Kur'an prevodi na druge jezike. Jer itekako dobro osjećaju da će to od njih odbiti sva razborita srca.”⁴² Snaga koja se pripisuje prijevodu ovdje dolazi jasno do izražaja: činjenica da se Kur'an ne smije prevoditi tumači se „prikrivanjem”, a njegovi ornamentalni rukopisi „ukrašavanjem” laži, za razliku od luteranske Biblije na narodnim jezicima i u čistome, jasnom i čitljivom tisku. Stoga Kur'an treba objaviti/razotkriti u tisku i prijevodu: „Stoga Vama, dobra i draga moja gospodo, upućujem prijateljsku i kršćansku molbu da Vaše Uzoritosti, Kristu na čast, kršćanima na korist, Turcima na štetu i đavlu u inat, puste ovu knjigu u tisak i ne zabranjuju je.”⁴³ Zahvaljujući ne samo Lutherovoj intervenciji, nego i onoj züriških učenjaka i Melanchthona, odlučeno je da se neželjena knjiga ipak smije tiskati, no bez navoda grada Basela i tiskara (Zürich je preuzeo na sebe nakladničku odgovornost) i obvezno zajedno s refutacijama, te je latinski Kur'an ugledao svjetlo dana početkom 1543. godine. Teolozi su ukazali na okolnost da mnogi kršćani, pogotovo oni na osvojenim područjima koji prelaze na islam kako bi izbjegli poreze i devširmu, i ne vide velikih razlika između Isusova i Muhamedova naučavanja te je stoga objavljivanje Kur'ana prijeko potrebno.⁴⁴ Zanimljivo je napomenuti da su 1543. objavljena

⁴² *Mich hat das bewegen, das man dem Mahmet oder Turcken nichts verdrieslicheres thun, noch mehr schaden zu fugen kann (mehr denn mit allen waffen), denn das man yhren alcoran bey den Christen an den tag bringe, darinnen sie sehen mugen, wie gar ein verflucht, schendlich, verzweivelt buch es sey, voller lügen, fabeln und aller grewel, welche die Turcken bergen und schmucken und zu warzeichen ungerne sehen, das man den alcoran ynn andere sprache verdolmetscht.* Martin LUTHER, WA BR 10, br. 3802, 161–163, ovdje 162.

⁴³ *Dem nach ist an euch, meine gonstige lieben herrn, mein freundliche und christliche bitte, e.e. wolten Christo zu ehren, den Christen zu gut, den Turcken zu schaden, dem teuffel zu verdries, dis buch lassen frey gehen und nicht hindern.* Isto. Usp. također: Karl Rudolf HAGENBACH, „Luther und der Koran vor dem Rate zu Basel”, *Beiträge zur vaterländischen Geschichte* 9 (Basel, 1870.): 293–326.

⁴⁴ Zanimljivo je Biblianderov argument kako poznavanje Kur'ana može u mnogočemu pripremiti kršćanina na nepredvidive okolnosti, na primjer tursko zatočeništvo. Theodor BIBLIANDER, *Apologia pro editione Alcorani, ad reverendissimos patres*

i dva latinska Kur'ana na rimokatoličkoj strani, iako ne kompletna: njihova svrha bila je ponajprije ukazati na paralelu između nove luteranske i stare muhamedanske „hereze“. Prevoditelji i komentatori bili su njemački humanist, teolog, filolog i orijentalist Johann Albrecht von Widmanstetter i francuski humanist i orijentalist Guillaume Postel.⁴⁵

Drugi prijevod o kojemu će ovdje biti riječ bio je *Novi testament* na hrvatskom jeziku. Kao što smo već kratko napomenuli, godine 1561. u Urachu je započela radom prevoditeljska radionica i tiskara koja je u literaturi poznata kao „Uraški biblijski zavod“, a djelovala je u Amandenhofu, dvorcu koji je barunu Ivanu Ungnadu stavio na raspolaganje württemberški vojvoda Krištof.⁴⁶ Prevoditeljska, slovoslagarska i tiskarska djelatnost odvijala se pod vodstvom reformatorā Primoža Trubara i Stipana Konzula, a osim Hansa Ungnada i vojvode Krištofa württemberškog tiskaru su financijski potpomagali i kralj Maksimilijan II., njemački izborni knezovi te koruški, štajerski i austrijski zemaljski staleži, kako doznajemo iz različitih posvetnih predgovora uraškim izdanjima. Tiskara je djelovala do 1565. godine, a u njoj je otisnuto više od trideset tisuća primjeraka knjiga na trima pismima: latinici, glagoljici i ćirilici.⁴⁷

Objavljivanje Novog zavjeta na hrvatskom jeziku imalo je pružiti duhovnu potporu kršćanskom stanovništvu na

ac domines episcopos et doctores Ecclesiarum Christi. Zapravo, i sam se u nekoliko navrata, osobito 1546. godine, spremao na misionarsko putovanje u Osmanско Carstvo, no od njega je pod pritiskom znanaca i suradnika odustao. Godine 1553. napisao je pak djelo (ostalo u rukopisu) u kojem poziva kršćane, muslimane i Židove da se usredotoče na ono zajedničko u svojoj vjeri kako bi se zaustavilo ratovanje i spriječilo daljnje zlo. Usp. EGLI, „Biblianders Leben und Schriften“ (kao u bilj. 37), 88 i dalje; poglavlje „L'éditioñ du 'Recueil' de Bibliander de 1543.“, u: SEGESVARY, *L'Islam et la Réforme* (kao u bilj. 20), 161–189 i sadržaj dodataka uz Kuran među kojima je objavljena *Apologia* u Prilogu II, 271.

⁴⁵ O njima opširno u: Bobzin, *Der Koran im Zeitalter der Reformation* (kao u bilj. 36), 276–363 (Widmanstetter) i 364–497 (Postel).

⁴⁶ Presudne uvide o djelatnosti ove ustanove objavio je Alojz JEMBRIH, *Stipan Konzul i „Biblijski zavod“ u Urachu. Rasprave i građa o hrvatskoj knjižnoj produkciji u Urachu (1561.-1565.) i Regensburgu (1568.). Prilog povijesti hrvatskoga jezika i književnosti protestantizma*, Teološki fakultet Matija Vlačić Ilirik, Zagreb, 2007.; isti, *Pogovor uz pretisak glagoljičkoga Novoga testameta (1562./1563.)*, Teološki fakultet Matija Vlačić Ilirik, Zagreb, 2007.; u novije vrijeme povijest djelovanja uraške tiskare prikazao je Stanko Jambrek, *Reformacija u hrvatskim zemljama u europskome kontekstu*, Srednja Europa i Biblijski institut, Zagreb, 2013., 94 i dalje.

⁴⁷ Jembrih, *Pogovor uz pretisak glagoljičkoga Novoga testameta* (kao u bilj. 46), 17–18.

područjima pod turskom vlašću, koje – kako Primož Trubar informira kralja Maksimilijana II. u predgovorima biblijskim prijevodima – „do sada nije imalo cjelovite Biblije ni katekizma na svome jeziku i pismu”, a k tome neprekidno trpi „veliki strah, bijedu i tjeskobu” od Turaka,⁴⁸ dok zatočenici „iz očaja postaju Mamelucima”,⁴⁹ odnosno Lutherovim riječima: „što od kršćana dospije u Tursku, kao zatočenici ili inače, sve propadne i poturči se u svakom pogledu.”⁵⁰

U slučaju južnoslavenskih i balkanskih naroda prevođenje je imalo dodatnu dimenziju u odnosu na prijevode na narodne jezike u zapadnoeuropskim i sjevernoeuropskim zemljama, budući da među tim narodima vlada velika jezična srodnost te se moglo očekivati da će Biblija na taj način prodrijeti do većine stanovništva pod turskim jarmom ili na rubovima Osmanskog Carstva. No iako je glavna svrha prevođenja bila „služiti ponajprije Hrvatima i Dalmatincima pa zatim još i Bošnjacima, Bezjacima, Srbima i Bugarima”,⁵¹ kod Trubara i drugih reformatora uraškoga kruga nailazimo i na drugu svrhu, koja se neprestano provlači kroz pisma, posvete i predgovore: naime, da će zahvaljujući prijevodima i Turci moći pročitati kršćanski Katekizam, Novi zavjet i druge kršćanske spise te će uvidjeti istinu i obratiti se na kršćanstvo, čime će se otkloniti turska opasnost i spasiti osobito „jadni pokoreni narod” na osvojenom teritoriju i njegovim granicama.

⁴⁸ (...) vnd wie sie bißher kein gantze Bibel / noch Catechißmum in jrer Sprach vnd Geschrifft gehabt / vnd was für grosse Angst / Nott vnd Trübsal / gemelte Völcker / von den Türcken on vnderlaß leiden. Primož TRUBAR, predgovor i posveta kralju Maksimilijanu, *Prvi del Novoga Testamenta, va tom jesu svi četiri evangelisti i dijane Apustolsko etc.* (hrvatski glagoljički NT), Tübingen, 1562., Aij, u: *Primož Trubar. Nemški spisi, 1550-1581*, ur. Edvard VREČKO, Pedagoški inštitut, Ljubljana, 2011., 430 (dalje: Vrečko).

⁴⁹ (...) wann sie von Türcken gefangen und weggeführt / das nicht aus verzweifelung Mamalucken werden. Primož TRUBAR, predgovor i posveta kralju Maksimilijanu, *Ta drugi deil tiga noviga testamenta etc.* (slovenski NT), Tübingen, 1570., Aij, u: Vrečko, 62.

⁵⁰ Was aus den Christen ynn die Türckey gefangen oder sonst hinein komet, fellet alles dahyn und wird aller ding Türkissch, das gar selten einer bleibt. Denn sie mangeln des lebendigen brodts der seelen... LUTHER, *Vom Kriege wider die Türken* (kao u bilj. 15), 121; usp. GIESEMANN, *Die Theologie des slowenischen Reformators* (kao u bilj. 34), 66.

⁵¹ Predgovor ćirilicom izdanju *Novoga testamenta* iz 1563., citirano prema: isto, 55.

Ideje o misionarenju među Turcima sporadično su se javljale još od posjeta Franje Asiškog sultanu al-Kamilu,⁵² a zamisao da će čistoća i istinitost kršćanske vjere pobijediti ma koliko golemu nevjerničku silu bila je i u pozadini Dječjeg križarskog rata. No u vrijeme reformacije nade u uspjeh počinju se dodatno zasnovati na uvjerenju kako su dotadašnji neuspjesi bili posljedica toga što se kršćanstvo poistovjećivalo s pokvarenim papinstvom. Takvo stajalište nalazimo, na primjer, kod Hartmuta von Kronberga, koji je 1523. godine pozvao papu Adriana VI. da se obrati, ukine papinstvo i kler te podijeli patrimonij svetoga Petra između vladara kako bi se pokrenuo vojni pohod golemih razmjera na Osmansko Carstvo. Nakon osvojenja Turcima će se propovijedati evanđelje, što će navesti ne samo muslimane, nego i „sve narode svijeta“ da prigrle kršćanstvo, jer tek će sada, kroz luteranske propovijedi, uvidjeti njegovu istinitost, koja je pod papinstvom bila zastrta te do njih nije mogla prodrijeti.⁵³

U predgovoru *Malom probnom glagoljičkom Katekizmu* iz 1561. godine, posvećenom kralju Maksimilijanu, Trubar sasvim jasno izražava namjeru i svrhu tiskanja ove i drugih vjerskih knjiga na glagoljici i ćirilici: „Jer nadamo se da će Bog... mnoge, ne samo iz hrvatskog naroda, nego i među Turcima, budući da se i oni koriste tim jezikom i pismom, osobito ćirilicom, odvratiti od muhamedanske vjere i obratiti ih na pravo, staro i istinsko kršćanstvo, koje jedino donosi blaženstvo.“⁵⁴ Ovakvi entuzijastični planovi o obraćenju i rušenju Osmanskog Carstva lako bi se mogli protumačiti kao puka retorika posvetnog žanra, u kojoj se i autor i adresat rado odaju veličanstvenim fantazi-

⁵² Cf. e.g. John TOLAN, *St. Francis and the Sultan: The Curious History of a Christian-Muslim Encounter*, Oxford University Press, Oxford, 2009.; Paul MOSES, *The Saint and the Sultan: The Crusades, Islam, and Francis of Assisi's Mission of Peace*, Doubleday Religion, New York, 2009.

⁵³ Usp. BOHNSTEDT, *The Infidel Scourge of God* (kao u bilj. 33), 11.

⁵⁴ *Dann es ist verhoffentlich, Gott der him(m)lisch Vatter (...) werde (...) nicht allein auß den Crobotischen Völckern, ir vil von irem Aberglauben, sonder auch auß den Türcken, dieweil sie auch dieser Sprach und Geschrifften, sonderlich die Cyruliza (...) gebrauchen, von dem Machometischen, zu dem rechten, alten, waren, allein seligmachenden Christlichen Glauben bringen und bekören.* Primož TRUBAR, predgovor uz mali probni otisak glagoljičkog Katekizma, citirano prema: Alojz JEMBRIH, „Der wiederaufgefundene Probedruck des kleinen glagolitischen Katechismus von Stephan Konsul aus dem Jahr 1561“, u: *Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen. Primus Truber und seine Zeit. Intentionen, Verlauf und Folgen der Reformation in Württemberg und Innenösterreich*, ur. Rolf-Dieter KLUGE, Verlag Otto Sagner, München, 1995., 470–481, ovdje 478.

jama o tome što će njihovo zajedničko djelo polučiti. No Trubarova želja za izbavljenjem od turske prijetnje bila je utoliko veća što je bio dobro upoznat s prilikama na Balkanu, a i njegov rodni kraj bio je neposredno pogođen: od starijih je slušao o turskim razaranjima po Kranjskoj krajem prethodnog stoljeća, a 1528. godine, kako se prisjeća u *Katekizmu s dvama tumačenjima* iz 1575. godine, Turci su ponovo poharali Raščicu te zapalili crkvu i selo.⁵⁵ K tomu on nije bio jedini koji je u prevođenju vidio oružje za borbu protiv Turaka, kojim će se ostvariti ono što kršćanske vojske još nisu uspjele.

Trubar je već nekoliko godina ranije, u predgovoru slovenskomu Novom zavjetu, istaknuo kako se „hrvatski jezik (...) ne govori samo po čitavoj Hrvatskoj i Dalmaciji, nego ga govore i mnogi Turci”, čak i u Carigradu, na sultanovu dvoru.⁵⁶ U pismu Hansu Ungnadu iz 1560. godine, gdje moli za financijsku potporu kako bi se njegove slovenske knjige tiskale na hrvatskome te prilaže pozitivne ocjene iz Kranjske, Koruške, Austrije, Slovenske marke, Celja i Ljubljane. Pritom ističe kako su dvojica „hrvatskih svećenika” prevela iste knjige „na hrvatski jezik i slova” te su ih „mnogi Hrvati pregledali i odobrili, i žarko žele da se ubrzo tiskaju, jer bit će od velike koristi ne samo u Hrvatskoj i Dalmaciji, nego će u Turskoj dospjeti sve do Carigrada i ondje prouzročiti uzbunu i rat među Turcima”.⁵⁷ Doista, u ocjeni iz 1559. godine ističe se kako bi navedene knjige („dva katekizma i polovicu Novoga zav-

⁵⁵ *Cathehismus sdeveima islagama, ena pridiga od starosti te praue inu kriue vere etc.*, Tübingen, 1575., 239; citirano prema: Mirko RUPEL, *Primus Truber. Leben und Werk des slowenischen Reformators*, prev. Balduin Saria, Südosteuropa-Verlagsgesellschaft, München, 1965., 26. Rupel je na temelju urbara zaključio kako je tom prilikom stradao i Trubarov otac, iako reformator to izrijeком ne spominje. Usp. također: Ignacij VOJE, „Die Auswirkungen der Türkeneinfälle in Krain und der Steiermark und die Verbreitung des Protestantismus im 16. Jahrhundert”, u: *Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen* (kao u bilj. 54), 160–173.

⁵⁶ *Ta pervi deil tiga Noviga Testamenta etc.*, Tübingen, 1575. Citirano prema: Mirko RUPEL, *Slovenski protestantski pisci*, 2. dop. izd. Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1966., 72.

⁵⁷ *Und e.g. soll hiebey wissem, das zwey crobatisch briester nun alle meine oftgemelte buecher in die crobatische sprach und buchstaben haben gebracht und dieselbig sind von villen Crobatten ubersehen und approbirt, und haben ein gross verlangen, dass sie bald gedrukht wurden und sagen: sie werden grossen nutz nicht allein in Croatien und Dalmatien, sonder auch in der Turkhey biss gen Constantinopel schaffen und ein rumor und krieg unter den Türkhen anrichten.* Pismo Primoža Trubara Hansu Ungnadu (Kempton, 1. travnja 1560.), dok. 4 u: *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven in den Jahren 1559-1565*, ur. Ivan KOSTRENČIĆ, Carl Gerold's Sohn, Beč, 1874., 10 (dalje: Kostrenčić).

jeta”) u Konzulovu prijevodu bilo korisno tiskati na hrvatskom jeziku (jer razumljive su „po čitavoj Dalmaciji duž Jadranskog mora, kao i kod Hrvata, Bošnjaka i Srba, sve do Carigrada”, i to na ćirilici, koja je „napola, odnosno skraćeno grčko pismo”, čime će se kršćanstvo „proširiti čitavom Turskom, obnoviti srce i duh Turaka za kršćansku vjeru, stati na kraj njihovu bješnjenju te utješiti i osnažiti jadne zatočene kršćane, a s vremenom će se naš spasitelj Isus Krist proširiti Turskom”.⁵⁸ U skraćenom obliku isto prenosi Hans Ungnad u pismima kralju Maksimilijanu II. i njemačkim knezovima 1561. godine, gdje traži potporu za Trubarov pothvat i lijevanje ćirilčkih slova s obrazloženjem da se koriste sve do Carigrada te će poslužiti obraćenju Turaka.⁵⁹

Dvije godine kasnije iz pisama slovenskih reformatora dalo bi se zaključiti kako njihova zamisao počinje davati plodove: u pismu Ungnada iz 1563. godine Matija Klombner napominje kako su knjige stigle iz Beča u Carigrad, gdje su se neki carevi sultanovi učenjaci obratili.⁶⁰ Na planovima o obraćenju Turaka stoga se radi dalje. Grgur Vlahović iste godine piše Stjepanu Konzulu i suradnicima u Urachu kako su „uskočki svećenici”⁶¹

⁵⁸ *Dieselb ist ersehen unnd befunden, das die durch ganntz Dalmatien nach dem adrianischen meer, dergleichen durch Krobaten, Wossner, Siffey unnd derselben ort piss auf Constantinopel verstandig unnd genugsam sey. Som ag auch dise crobatische version weiter in die ziruliza, das ist halb oder abreuirt grichisch, dest leichter gepracht werden. Damit wirdet verhoffentlich die recht christlich religion unnd das ware hailsam evangeli durch die ganntz Türckhey gefürdert, Türckhen hertz unnd gemuet zu christlichem glauben ernewart, irem wueten gewert, die armen gefangnen christen getröst unnd gesterckht unnd unnsere hailandt Christus mit der zeit in die Türckhey aussgeprait werden.* Ocjena stručnjaka (Metlika, 28. kolovoza 1559.), dok. 1 u: Kostrenčić, 2.

⁵⁹ Pismo Hansa Ungnada kralju Maksimilijanu (Urach, 12. travnja 1561.), dok. 9 u: Kostrenčić, 17–18; pismo Hansa Ungnada njemačkim knezovima (Urach, 14. rujna 1561.), dok. 23 u: Kostrenčić, 49.

⁶⁰ Pismo Matije Klombnera Hansu Ungnada (Ljubljana, 6. prosinca 1563.), dok. 134 u: Kostrenčić, 210. Kako napominje Kostrenčić, Ungnad je želio doznati nešto više o potonjoj vijesti, kako je naznačio rukom na margini pisma. U to vrijeme Klombner je već bio u zavadi s Trubarom te ga ne spominje kao zaslužnog za navedene knjige, ili to barem nije razvidno iz Kostrenčićeva sažetka navedenog pisma.

⁶¹ Tu se zacijelo radi o Matiji Popoviću i Jovanu Maleševcu, pravoslavnim svećenicima koje je Trubar doveo u Urach u rujnu 1561. kako bi surađivali na prijevodima, no čini se da su zbog nesuglasica napustili tim već početkom 1562. Usp. pismo Primoža Trubara Joštu Gallenbergu i drugima (Urach, 10. veljače 1562.), dok. 24 u: *Pisma Primoža Trubarja*, ur. Jože RAJHMAN, SAZU, Ljubljana, 1986., 103; JEMBRIH, *Pogovor uz pretisak glagoljičkoga Novog testamanta* (kao u bilj. 46), 43 i 47. Lako je moguće da su sada željeli dobiti ćirilčna slova kako bi i sami mogli tiskati knjige, a s istim dodatnim argumentom kojim su se

zatražili ćirilćka slova kako bi mogli neřto otisnuti, a drugom prilikom precizira da se radi o „knjiŹici o tome kako su svi proroci od poćetka svijeta proricali i propovijedali da je Krist BoŹji sin. Muhamed je zaveo Turke, a Papa ćitavo krřćanstvo. Mi bismo obratili Turćina kada bismo imali pomoć i takve knjige.”⁶²

Nadu u moguće obraćenje Turaka budila je i ćinjenica da su Turci, kako doznajemo iz više izvora, rado razgovarali o vjeri (prisjetimo se kako je pristojno u 13. stoljeću sultan Al-Kamil sasluřao svetog Franju te ga je bogato obdario kao gosta, no na kraj pameti mu nije palo da ozbiljno shvati njegova uvjeravanja).⁶³ Trubarov predgovor *Novom Testamentu* također istiće tu okolnost: „Također ću reći neřto o tome kako se neki Turci ponařaju dolićno prema krřćanima te katkad s njima razgovaraju i raspravljaju o stvarima koje se tiću vjere.”⁶⁴ I neřto dalje: „A kada jedan ili više krřćana zamole nekog dobrostojećeg ili uglednog Turćina za kruh ili prenoćiće, on im to neće odbiti (...) te će ih onda osobno posjetiti i upitati odakle dolaze i kamo su krenuli. Zatim će zapoćeti s njima prijateljski razgovor i raspravu o pitanjima vjere, o svetome Trojstvu i Posljednjem sudu. I ćak ako krřćani kaŹu neřto protiv turske vjere, on im to neće uzeti za zlo i neće ih izdati (...), a nakon řto je dugo s njima raspravl-

Trubar i drugi reformatori koristili joř od poćetaka urařke tiskare, naime da se ćirilica ćita i meću Turćima u Carigradu.

⁶² *Schreibt die oskokhischen (priester) wölln ime einen druckher auss Türkhey bringen, darumb pitt er, wir sollen ime die cyrullische schrift inein schicken, damit er khüne etwas klein druckhen.* Pismo Grgura Vlahovića Stjepanu Konzulu i suradnicima (Metlika, 1563.), navod prema Kostrenćićevoj bilješci, isto kao bilj. 28; i drugo pismo istom adresatu: *Wouer die oskokhischen priester die druckherey bekhumen, so wollt ich den turkhischen keiser ein buechel drucken lassen, wie von anfang der welt alle propheten geweisaget und geprediget, dass der herr Christus gottes son sey. Mahomet hett den Türckhen verfürt und derbapst die gantze christenheit. Wir wollten den Türcken bekehren, wenn gehülfe und solche buecher weren.* Isto.

⁶³ TOLAN, *St. Francis and the Sultan* (kao u bilj. 52), 19s i 54.

⁶⁴ *Item / wie sich ettlich als sittsam Türcken gegen den Christen halten / vnd was sie in Glaubens sachen zu zeitten mit jnen reden und disputieren.* PrimoŹ TRUBAR, predgovor i posveta kralju Maksimilijanu, *Prvi del Novoga Testamenta, va tom jesu svi ćetiri evangelisti i dijane Apustolsko etc.* (hrvatski glagoljićki NT), Tübingen, 1562., Aij, u: Vrećko, 430. Na nekoliko sam mjesta naiřla na informaciju da je Trubar 1567. otputovao u Ribnicu i Ljubljanu na nagovor kako bi ispitao turske zarobljenike o Kur'anu i islamu te je ćak poveo nekoga mladog Turćina sa sobom u Tübingen, no autori ne navode primarne izvore ili pak tih navoda ondje nema te to pitanje ostaje otvoreno do daljnjeg istraŹivanja; usp. VOJE, „Die Auswirkungen der Türkeneinfälle” (kao u bilj. 55), 170–171; RUPEL, *Primus Truber* (kao u bilj. 55), 237.

jao, domaćin će na kraju izjaviti: ‘Bog nam podario svima pravu vjeru!’⁶⁵ Iz sljedećeg ulomka stječe se pak dojam kao da među Turcima postoji gotovo pa nekakav kripto-kršćanski pokret: „I mnogi ugledni Turci, čak i iz najviših slojeva, potajno daju krstiti svoju djecu, a kada odrastu, pošalju ih u tuđinu kršćanima kako bi se ondje upoznali s kršćanskom vjerom.”⁶⁶

Kao što se zamjećuje i kod drugih reformatora, Trubar „papiste” i Turke smješta na istu razinu i često spominje u istom dahu, uspostavljajući paralelu između njih u nepoznavanju prave vjere, jer „svi spomenuti narodi, i to ne samo Turci, nego i oni koji se žele smatrati kršćanima, ne shvaćaju i ne znaju gotovo ništa ili uopće ništa o tome zašto je Sin Božji postao čovjekom, kao ni o drugim nužnim, korisnim i utješnim dijelovima kršćanskoga nauka”.⁶⁷ Uloga prijevoda ovdje je presudna: „Stoga mi kršćani ne možemo nikakvim drugim primjernim sredstvima i načinima bolje, prikladnije, kršćanskije i korisnije pomoći tomu velikom i dobrohotnom, ali jadnom narodu nego što to činimo upravo ovim našim započetim djelom, naime svetom Biblijom i drugim dobrim i nespornim kršćanskim knjigama na njihovu jeziku. (...) Vječni i dobri Bog (...) neće dopustiti da se s pomoću ovih naših dvaju nedavno započetih prijevoda i tiskovina spomenutom dobrohotnom narodu (...) uzalud i bezuspješno propovijeda njegova sveta i moćna riječ u pravom i jasnom značenju, nego će mnoge među njima prosvijetliti i dovesti ih do prave spoznaje božanske biti i volje kako bi se odrekli praznovjerja, idolatrije i čudnih, pogrešnih

⁶⁵ *Vnd wann etwann einer oder jr mehr Christen einen wolhabenden oder namhafften Türcken / vmb ein Brott oder vmb ein Nachtherberg ansprechen / so versagt ers jnen nicht (...) kompt alßdann selbst zu jnen / fragt von wannen sie sein / wo sie hinwöllen / Er hebt an mit jnen freundlich von Glaubens sachen / von der heiligen Dreyfaltigkeit / vom jüngsten tag zu reden vnd zu disputieren. Vnnd wann die Christen schon was dem Türkischen Glauben zuwider sagen / so hat ers jnen nicht für übel / er verratet sie auch nicht (...) vnd wenn er lang mit jnen disputiert hat / so sagt er zum beschluß / Gott geb uns allen den rechten Glauben. Isto, Bij, u: Vrečko, 437.*

⁶⁶ *Vnd jr vil / namhafftige / auch auß den obristen Türcken / lassen jre Kinder heimlich tauffen / vnd wann sie erwachsen seind / schickens in die weite zu den Christen / das sie von jnen den Christlichen Glauben erlernen. Isto.*

⁶⁷ *(...) das die obgemelten Völcker alle / nicht allein die Türcken / sonder die da Christen sein wöllen / wenig oder schier nichts / warumbder Son Gottes Mensch worden / noch von andern notwendigen / heilsamen vnd trostlichen Christlichen Artickeln / verstehn vnd wissen / auch bey vnd vnder jnen / nicht gelehrt noch gepredigt werden. Isto, Cij, u: Vrečko, 446.*

i suludih bogoslužja te prihvatili temeljitu pouku i razumijevanje svih nužnih i korisnih članaka kršćanske vjere.”⁶⁸

Svrha prijevoda nije, međutim, samo u tome da se ljudi sami okrenu pravoj vjeri, nego i da nauče o njoj govoriti: „dobro zagovarati i objasniti svoju vjeru i sve članke kršćanske vjere pred Turcima i drugim ljudima, a i znati poučiti Turke pravoj kršćanskoj vjeri. Sve to proizvest će i donijeti veliku korist kršćanskoj Crkvi, i to ne samo kod navedenih zabludjelih i priprostih dobrohotnih kršćana, nego i kod Turaka. Jer Muhamedovo i Antikristovo carstvo i vjera oslabit će i uništiti, prema proročanstvima proroka Izaije (...) i svetoga Pavla (...), samo riječ o Sinu Božjemu.”⁶⁹ Na ovome mjestu i Trubar se oslanja na proročanstva kakva su zapadnoeuropske reformatore često zanosila u predviđanja o propasti Osmanskoga Carstva: „Stari pobožni kršćani često su govorili da će tursko Carstvo i njegova vjera propasti prije Sudnjega dana i to tako da će se sami Turci odvojiti jedni od drugih i podijeliti na tri dijela; dva dijela međusobno će se zaratiti i svađati te će jedni druge uništiti i pobiti, a treći dio shvatit će da je Muhamedova vjera lažna i posramiti se sebe samih te će prihvatiti kršćansku vjeru.”⁷⁰

⁶⁸ *Derhalben som ag disen offtgenan[n]ten grossen guthertzigen armen Volck von uns Christen / durch an//dere vnnd billiche Mittel vnd Weg / besser füglicher / Christenlicher vnd fruchtbarlicher nicht gerathen / noch geholffen werden / dann eben durch dises vnser angefangen Werck / nämlich mit der heiligen Biblischen Schrift / vnd mit andern guten / vnzenckischen / Christlichen Büchern / in jrer Sprach. (...) der Ewig güttig Gott (...) // werde dem offtgemelten guthertzigen volck / das jn der Türckey vnnd an den Türkischen Greintzen wohnet (...) Durch dise unsere ander zuo neue angefangne dollmetschung vnnd Truckereyen sein hailigs Krefftigis wort / In dem Rechten lauttern versandt vergeblich vnnd ohne frucht / nit lassen Predigen / Sonder auß jnen jr vil erleuchten / vnnd zu der rechten erkenntnus des göttlichen wesens vnnd willens bringen / das sie von jhrem Aberglauben / Abgötterejen / Seltzamen / Falschen vnnd Nerrischen Gottesdiensten abstehn / vnnd ein grundlichen vnderricht vnnd verstandt / von allen nottwendigen vnnd seligmachenden Christlichen artickeln / überkommen. Isto, Cij-Ciij, u: Vrečko, 446–447 i 448–449.*

⁶⁹ *Vnnd dieselbig auch andere zulernen / von jhrem Glauben / vnnd von allen Christlichen artickeln vor den Türcken vnnd andern leuten gutte Rechenschafft vnnd verantwortung zu geben / vnnd sie die Türcken jm Rechten Christlichen glauben zu vnderrichten werden wissen. Isto, Ciij, u: Vrečko, 449.*

⁷⁰ *Wie die alten frommen Christen oft haben geredt // das das Türkisch Reich vnd jr Glaube / werde vor dem jüngsten tag vndergön / vnnd durch disen Weg / sie werden sich selbs von einander trennen vnd theilen in drey theil vn[nd] die zwey theil / werden wider einander kriegn / streitten / sich selbs vnder einander verderben vnd umbringen / Der dritte theil aber / würdt erkennen / das das Machomets Glaub vnrecht ist / vnd sich desselben schemen / vnd alßdann den Christlichen Glauben annemen. Ciij, u: Vrečko, 449–450.*

Iz navedenoga se može zaključiti kako je projekt prijevoda Biblije na hrvatski jezik i njezina tiska osobito na ćirilicnom pismu doista imao svrhu ne samo vratiti poturčeno stanovništvo na staru vjeru, nego i pridonijeti misionarenju među Turcima kako bi se Osmansko Carstvo razbilo iznutra i riješila turska prijetnja Europi. Iz kasnijeg razvoja događaja, kao i iz stoljetne povijesti misija, znamo da misionarenje u islamskim krajevima nikada nije davalo znatnijih rezultata, a proročanstva o slomu Osmanskog Carstva ostvarila su se tek u suvremenom političkom kontekstu, iako je ono najkasnije od kraja 17. stoljeća prestalo važiti za neuništivu vojnu silu i Božji bič za kažnjavanje grijeha te se na nj počelo gledati ponajprije kao na vojnog protivnika, a često i saveznika.

Stoljeće nakon uraškoga hrvatskog prijevoda Novog zavjeta došlo je pak do njegova prvog prijevoda na osmanski turski: njegov je autor bio poljski obraćenik na islam po imenu Wojciech Bobowski, poznat i po svome muslimanskom imenu Ali-Ufki ili Ali-Bey (Alija-beg), a u tisku je objavljen tek u 19. stoljeću.⁷¹

No entuzijazam uraškoga prevoditeljskog pothvata time nipošto ne gubi na dojmljivosti, a Trubarov citirani prijevod *Novom Testamentu* ostaje jedan od najživopisnijih prikaza južnoslavenskih i balkanskih naroda i običaja sredinom 16. stoljeća. Isto tako, nije nam poznato je li kojeg kršćanina latinski prijevod Kurana odvratio od obraćenja na islam ili ga pak možda na nj ponukao – no prevođenje i općenito vjera u jezik, pismo i knjigu u rješavanju vjersko-političkih pitanja i međuljudskih odnosa na svim razinama fascinantna je tema koja je upravo u 16. stoljeću, s afirmacijom narodnog jezika, dobila sasvim novu dimenziju. Da završim Lutherovim riječima, „ne može svatko prevoditi: za to je potrebno ispravno, pobožno, odano, marljivo, bogobožno, kršćansko, učeno, iskusno i praktično srce”.⁷²

⁷¹ O Bobowskom vidi: *Polski słownik biograficzny*, sv. 2, Polska Akademia Umiejętności, Kraków, 1935., 176; usp. studiju u pripremi: Bruce G. PRIVRATSKY, *A History of Turkish Bible Translations: Annotated Chronology with Historical Notes and Suggestions for Further Research*, <https://historyofturkishbible.files.wordpress.com/2014/03/turkish-bible-history-version-s-in-preparation.pdf> (posjećeno 29. siječnja 2017.); Hannah NEUDECKER, „From Istanbul to London? Albertus Bobovius' Appeal to Isaac Basire”, u: *The Republic of Letters and the Levant*, ur. Alastair Hamilton, Maurits H. van den Boogert i Bart Westerweel, Brill, Leiden i Boston, 2005., 173–196, o ulozi Levinusa Warnera u prevođenju 182–183.

⁷² *Ah es ist dolmetzchen ja nicht eines iglichen kunst (...) Es gehöret dazu ein recht, frum, trew, vleissig, forchtsam, Christlich, geleret, erfarn, geübet hertz.* LUTHER, *Sendbrief vom Dolmetschen* (kao u bilj. 6), 640.

„CHRISTIANS TO BENEFIT, TURKEY TO DAMAGE”:
TRANSLATION AS A WEAPON IN THE FIGHT AGAINST
THE OTTOMAN THREATS

Summary

With a brief review of the contemporary discussion of Bible translations in relation to other sacred books, as well as the humanistic and reformational reflections on the importance of translation, the author focuses on two translations dating back to the mid 16th century: the Quran in Latin, published in Basel in 1543, and Novi a covenant in the Croatian language in the publication of Croatian-poetry prints on two letters, glagolitic 1562/1563. and Cyrillic in 1563. Particular emphasis is placed on the role of translation as weapons in the fight against the Ottoman threat. The fact that the Qur'an must not translate reformers have been interpreted as concealment, and ornamental manuscripts as decorating its laxity, unlike the Lutheran Bible in national languages and in a clear, clear and readable print, and its publication in translation and printing should reveal its ungodliness. Although the purpose of the publication of the New Testament in Croatian was primarily to provide spiritual support to the Christian population in the areas under Turkish rule, Primoža Trubar and other reformers of the circle of curriculum also come to us for another purpose, which is constantly permeated by letters, consecrations and prepositions: thanks to the translations, the Turks will be able to read the Christian Catechism, the New Testament, and other Christian writings and will discover the truth and turn to Christianity, which will eliminate the Turkish danger and save the „poorly subdued people” on the conquered territory and its boundaries. The purpose of the translation, however, was not only to turn people themselves to true faith but to learn to talk about it, because the Turks' alleged willingness to discuss the questions of faith awakened hope in the evangelization and breaking up of the Ottoman Empire from within, the reformers heavily relied on the prophecies about his failure. By analyzing the source, the conclusion is that the translation of the Bible translation into the Croatian language and its press, particularly in the Cyrillic script, was indeed intended not

only to restore the spurned population to the old faith but also to contribute to the missionary work among the Turks in order to liberate Europe from Turkish threats.

Keywords: *translation; 16th century; reformation; osmanska prijetnja; Latin Quran; Croatian Bible; a printing press.*